

МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ДІАЛОГІЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Людмила ГАЛАЄВСЬКА,
кандидат педагогічних наук,
науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 81'367.4.161.2

У статті схарактеризовано методи формування в учнів діалогічних умінь на уроках української мови, з'ясовано їх суть, розглянуто взаємозв'язки і взаємодію різних методів, умови ефективності їх застосування.

Ключові слова: предметна компетентність, формування діалогічних умінь, урок української мови, освітній процес, методи навчання, комунікативна взаємодія.

Метою освітнього процесу є «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня» [4]. Досягнення цієї мети можливе лише за умов оптимального вибору методів навчання. У Законі України «Про освіту» (ст. 55) зазначено, що педагогічні та науково-педагогічні працівники мають право на вільний вибір методів, виявлення педагогічної ініціативи [4]. Отже, питання оптимального вибору методів навчання та їх реалізації є одним із найактуальніших у педагогічній науці та шкільній практиці.

Оскільки основною діяльністю здобувачів освіти є навчання, то лише за допомогою добору раціональних методів та їх якісної реалізації відбувається засвоєння здобувачами освіти знань, формування умінь і навичок, а також становлення світогляду, розвиток здібностей, реалізація освітньої, виховної та розвивальної функцій навчання.

Мета статті — запропонувати ефективні методи формування діалогічних умінь в умовах компетентнісного навчання, обґрунтувати їх особливості й переваги для розвитку комунікативного потенціалу мовця.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема добору ефективних методів навчання української мови завжди перебувала в полі зору як науковців, так і вчителів. У лінгводидактичній спільноті склалися певні тенденції використання тих чи тих методів, що зумовлено низкою чинників, передусім соціальним замовленням. На важливості і впровадженні у навчальний процес комунікативних методів неодноразово наголошено у фундаментальних дослідженнях О. Біляєва, Н. Голуб, О. Горошкіної, Н. Бондаренко, Т. Донченко, С. Карамана, І. Кучеренко, О. Кучерук, В. Мельничайка, М. Пентилюк та ін.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що будь-які вміння й навички успішно формуються в ре-

зультаті цілеспрямованої роботи у межах певної методичної системи за допомогою спеціальних методів і прийомів.

Для сучасного вчителя-словесника важливим є осмислення класичної системи методів навчання української мови, а також інноваційної, розробленої з урахуванням освітніх потреб і запитів покоління учнів, сформованих у добу динамічного розвитку інформаційного суспільства.

З огляду на це зазначимо, що здобувачі освіти опановують мову як засіб спілкування, вчаться доцільно використовувати лінгвістичні одиниці у процесі мовленнєвої діяльності.

Ефективність методу пов'язана з такими чинниками ефективності навчання як зміст і перебіг освітнього процесу (складність, значущість, компетентнісна й особистісна спрямованість матеріалу); особистість дитини (наявність мотивації, розвиток психічних процесів, сформованість здатності вчитися упродовж життя); особистість педагога (освіченість, характер, креативність, професійна майстерність, мотивація).

Одним із найважливіших методів у формуванні діалогічних умінь є бесіда, оскільки сам процес її реалізації постає навчальним спілкуванням і передбачає діалог між учителем і учнями. Теоретико-методологічні основи методу бесіди, її видів і технологій застосування обґрунтували О. Біляєв, Н. Бондаренко, О. Горошкіна, Н. Голуб, Н. Остапенко, М. Пентилюк, О. Савченко, та ін. У процесі бесіди безперечно важливо, щоб учні, весь класний колектив загалом відчував себе єдиним цілим з педагогом-предметником, який має знайти матеріал, щоб зацікавити, пробудити і увесь час утримувати інтерес, творчу діалогічну реакцію й навчальну діяльність учнів. Досягти цього можна, залучаючи учнів до активної співпраці у вирішенні поставлених перед ними навчальних і життєвих ситуацій (на основі комунікативних вправ і завдань), збільшуючи кількість запитань, завдань проблемного й дослідницького характеру, спонукаючи здобувачів освіти до діалогу. Одним із суттєвих аспектів методичної системи є використання різних видів бесіди — вступної, закріплювальної, індивідуальної, фронтальної, але особливу роль у процесі навчання відводимо евристичній. О. Біляєв наголошує: «Справжня евристична бесіда являє собою в ідеалі таку форму роботи, коли вчитель і учні взаємно ставлять запитання з вивчуваної теми, обмінюються думками, завдяки чому роблять потрібні висновки, формулюючи правила» [1, с. 80].

У практиці формування діалогічних умінь чільне місце відводиться методу діалогової взаємодії, який

сприяє стимулюванню пізнавальної активності здобувачів освіти на уроках української мови у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком, робота з поповнення активного словника учнів шляхом вивчення нових лексичних одиниць, виявлення комунікативно-прагматичного аспекту семантики аналізованого слова в ситуативному контексті, що передбачає усвідомлення та дотримання учнями мовних норм у ситуаціях, близьких до умов реального спілкування. Метод діалогової взаємодії зорієнтовує на використання у власному мовленні пропонування слів як засобу зв'язку речень у тексті, розгортання теми тексту, реалізацію комунікативно-прагматичної мети висловлення, залучення учнів до комунікації шляхом створення й розв'язання проблемних ситуацій. У процесі діалогової взаємодії учні не тільки опановують навчальний матеріал, а й ознайомлюються із закономірностями та особливостями створення й редагування власних і чужих висловлень з урахуванням ситуацій спілкування.

У діалозі інтелектуальні позиції суб'єктів взаємодії доповнюють одна одну, утворюючи таке ціле, яке не можна звести до простої суми складових. Завдяки своїй яскравій спонукальній здатності до спілкування діалогічна взаємодія є однією з найважливіших умов для здійснення взаємопізнання, розгортання творчого процесу, який дає педагогу-предметникові можливість зрозуміти індивідуальність здобувачів освіти, активізувати їх пізнавальні здібності, розвинути емоційно-ціннісне сприйняття дійсності, а учневі – розкрити власну індивідуальність у межах того рефлексивного простору, який утворюється в процесі діалогу. Цінність діалогу як засобу досягнення мовленнєвої мети полягає в тому, що він сприяє розумінню самого себе, своїх власних мотивів і можливостей у сфері спілкування, обміну думками, розвитку здатності обстоювати власні погляди та планувати подальші кроки на шляху вдосконалення міжособистісних зв'язків.

Зазначимо, що для особистісного розвитку людини важливе значення має взаємодія (спільна діяльність і спілкування) з іншими людьми. За висновками психологів, «основний фактор розвитку дитини — присутність її до середовища, в якому має відбутися її самореалізація [4, с.78]». Психологічний мікроклімат на уроках має виняткове значення для оволодіння учнями знань, формування умінь і навичок. Якщо урок проходить в атмосфері напруження, очікування негативних реакцій чи неприємних зауважень, недоброчливості, психологічного дискомфорту, то рівень засвоєння знань буде дуже низьким. Психологи стверджують, що у цьому разі спрацьовує система психологічного захисту особистості, яка певною мірою «відключає» сприймання дитиною довкілля. Таким чином гальмується пізнавальна активність учнів на уроці. Ш. Амонашвілі, М. Ільїн та ін. визначають атмосферу успіху як найсприятливішу для засвоєння знань. Слід зазначити, що мова йде не про механічне запам'ятовування, а про креативний підхід до оволодіння новими знаннями та оперування ними.

Для того щоб методи формування в учнів діалогічних умінь набули ефективного застосування, учитель має чітко визначати цілі комунікативного спілкування та враховувати їх в організації навчальної взаємодії.

Серед методів навчання особливий потенціал для формування діалогічних умінь має *метод вправ*. Про-

аналізувавши класифікації вправ, не будемо вдаватися до дискусії про їх ефективність і методичну доцільність, а зупинимось докладніше на аналізові ситуаційних вправ, які забезпечують комунікативну вмотивованість мовленнєвої діяльності й віддзеркалюють специфіку комунікації. Ситуація спонукає учасників висловити співпереживання, ставлення до вчинків, подій, дати оцінку, пояснити, переконати, довести, спростувати, з'ясувати щось, прийняти відповідальне рішення.

Основна мета ситуаційних вправ – розвиток мовлення учнів, практичне закріплення мовного матеріалу, перенесення уваги учнів з конкретної граматичної категорії чи конструкції на смисл висловлювання [5, с. 22].

За визначенням В. Скалкіна, суть ситуаційних вправ полягає у вільній конкретно-спрямованій з мовного погляду мовленнєвій реакції учня на комплекс умовно реальних обставин, що містять певну трудність, проблему чи конфлікт і залучають до їх розв'язання самих учнів.

Систематичне й цілеспрямоване використання ситуаційних вправ дасть змогу: 1) розвивати соціально важливі характеристики учня; 2) формувати адекватний стиль взаємодії з людьми, суспільством і світом; 3) залучати учнів до цікавої природної діяльності, що відповідає їх особистим прагненням; 4) забезпечувати позитивну мотивацію учіння, оскільки ситуації містять найрізноманітнішу пізнавальну інформацію; 5) розвивати діалогічне мовлення; 6) спонукати учнів вести непередбачену розмову українською мовою; 7) запобігати деструктивним моделям поведінки; 8) здійснювати учнівський самоконтроль результатів навчальної праці, усвідомлювати практичну цінність здобутих знань, набутих умінь і навичок; 9) організувати навчальний процес так, щоб характер діяльності учнів не обмежував їх ініціативи й самостійності, а навпаки, надавав би широкий простір для творчої активності, розвитку здібностей і нахилів [5].

У навчальному процесі мають переважати особливі методи, в основі яких лежить інтерактивна діяльність. Інтерактивні методи, що є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних дидактів і методистів (Гін А., Голуб Н., Горошкіна О., Бондаренко Н., Попова Л., Дичківська І., Пентилюк М., Пометун О., Пироженко П., Сисоєва С. та ін.), використовують педагогічно-предметники. «Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин і відповідної ситуації. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і умінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії [9], тому використання інтерактивних методів доцільне й необхідне для формування діалогічних умінь здобувачів освіти.

Активний метод інтерактивного навчання — дидактична гра — посідає особливе місце в методичній роботі, оскільки дає можливість задіяти всіх учнів у класі, залучає їх до навчального спілкування. Поетапне відпрацювання у процесі дидактичної гри вивчення лінгвістичних засобів у мовленні, проектування використання їх у різних комунікативних ситуаціях збагачує активний словниковий запас, поширює його новими мовними одиницями, збагачує перехід їх від

пасивного до активного лексичного запасу. Доцільність, адекватність, часткова автоматичність вживання різноструктурних лінгвістичних засобів у комунікативних ситуаціях, що формується у процесі використання педагогічних ігор, підвищують рівень предметної компетентності учнів з української мови й забезпечують розвиток ключових компетентностей.

Гру (рольову, інтелектуальну, комунікативну), як досить поширений інтерактивний метод навчання, який досліджують О. Пометун, О. Горошкіна, С. Караман, О. Семенов та інші вчені, варто використовувати для розв'язання комплексу навчальних завдань, спрямованих як засвоєння теоретичного матеріалу, так і набуття практичних умінь та навичок, творчих здібностей. У процесі гри учні занурюються в комунікативну ситуацію, займають імпровізовану рольову позицію (інформувальника, дослідника, секретаря, редактора, доповідача, експерта та ін.), здійснюють відповідальну мовленнєву діяльність, що сприяє розвитку вмінь спілкуватися, відкриває простір для ініціативи і творчості, орієнтує на контроль власної комунікативної поведінки та реагування на поведінку співрозмовників. Проведення рольової гри ефективно відбувається відповідно до етапності, яку запропонували Д. Каллахан і Л. Кларк [4, с. 17-18]:

— *доігровий етап* — поставлення мети гри, визначення ігрових ситуацій, розподіл ролей, розробка сценарію, інструктаж учасників, вибір журі;

— *ігровий* — проведення гри;

— *постігровий* — аналіз та вироблення рекомендацій на майбутнє.

Серед неігрових методів навчання особливої значущості для розвитку діалогічних умінь набуває кейс-метод, у процесі якого учні аналізують й осмислюють реальні життєві комунікативні ситуації. Проблемі використання кейс-методу, або моделювання ситуацій у навчальній діяльності, присвячено низку ґрунтовних досліджень (М. Волгін, Г. Кардос, О. Михайлова, Л. Пироженко, О. Пометун, О. Сидоренко та ін.).

У площині формування діалогічних умінь учнів *кейс-метод* можна вважати ефективним способом формування навичок спілкуватися, створювати власні висловлювання, а також умінь спостерігати, запам'ятовувати, аналізувати навчальний матеріал, виділяти головне. О. Пометун підкреслює: «Ситуації, випадки слугують для учнів конкретними прикладами для ідей та узагальнень, забезпечують основу для високого рівня абстрагування та мислення, демонструють людські почуття та емоції, зацікавлюють учнів та захоплюють їхню увагу, допомагають пов'язати навчання з досвідом реального життя, дають шанс реального застосування знань [9].

Залежно від представлення інформації розрізняють [5]:

— структурований кейс (*highly structured*) — в кейсі дається мінімальна кількість додаткової інформації. У процесі роботи з таким кейсом студент має застосувати певну модель або формулу; у завдань цього типу існує оптимальне рішення;

— маленькі замітки (*short vignettes*), що містять, як правило, від однієї до десяти сторінок тексту й одну-дві сторінки додатків. Кейси такого типу ознайомлюють тільки з ключовими поняттями і під час їх розбору учень має спиратися ще й на власні знання;

— великі неструктуровані кейси (*long unstructured cases*) обсягом до 50 сторінок — найскладніший з усіх видів навчальних завдань такого роду. Інформація в них дається дуже детальна, зокрема й зовсім непотрібна; найнеобхідніших для розв'язання відомостей, навпаки, може й не бути; учень повинен виявити наявну проблему та знайти необхідну інформацію для її розв'язання;

— інноваційні кейси (*ground breaking cases*), у процесі розгляду яких від виконавців вимагається не лише застосувати вже засвоєні теоретичні знання й практичні навички, а й запропонувати щось нове, при цьому учні є у ролі дослідників.

На уроці української мови необхідно зацікавити учнів процесом навчального спілкування, а для цього чітко окреслити умови його реалізації. З огляду на це вважаємо особливо значущим цілеспрямоване використання комунікативних ситуацій, що допомагають учням у роботі, адже в них з'явиться власна думка, бажання її сформулювати чи пояснити у власному висловлюванні. Тому необхідно визначити типи ситуацій спілкування, розраховані на появу в учнів потреби поділитися своїми спостереженнями, враженнями, роздумами тощо; педагогічні, пов'язані з необхідністю донести до когось наукові та практичні знання; ті, що забезпечують елементарний науковий пошук, пов'язані з необхідністю проінформувати когось; ті, що породжують у дітей бажання висловити своє бачення довкілля, власне бачення світу. Ефективними способами створення проблемних ситуацій вважаємо такі: розв'язати ситуацію з позиції різних учасників спілкування (продавець — покупець — людина з черги; учень — батько — вчитель, мовець — друг — незнайомець тощо); узагальнення, пояснення, конкретизація роздумів, нескладні дослідницькі завдання із запропонованими умовами вирішення та ін.

З метою розвитку діалогічних умінь пропонуємо учням розв'язати низку ситуацій:

Ситуація 1. Уявіть, що ви стали відомою в країні людиною (подумайте, ким саме) і вас запросили дати інтерв'ю на впливовому українському телеканалі. Подумайте і запишіть 5 найважливіших запитань, на які ви хотіли б відповісти (наприклад, ким мріяли стати в дитинстві, чим приваблювала вибрана професія, яких знань і вмінь вона потребує, про плани на майбутнє, про вшодобання, про друзів тощо). Розіграйте діалог із сусідкою / сусідом по парті.

Ситуація 2. Уявіть ситуацію. Зустрілись а) три подруги: одна — дотримується принципів здорового харчування, друга — активна дописувачка в Instagram, мета третьої — вивчити якомога більше мов. Складіть і розіграйте діалоги, відображаючи в міміці й репліках характер, вид діяльності й уподобання кожного зі співрозмовників.

Ситуація 3. Уявіть себе в ролі художника/художниці, якому/якій необхідно зобразити на полотні відчуття щастя. Опишіть елементи, що формують сюжет вашої картини.

Ситуація 4. Розкажіть про ситуації, коли вам доводилося охарактеризувати людину. Чи завжди вдається скласти правдиву характеристику? Що заважає це зробити? Хто на вашу думку, може найсправедливіше охарактеризувати особистість?

Важливим компонентом методичної системи є

впровадження у практику інтерактивного методу «Мікрофон», що є різновидом групового обговорення навчального питання. Результати наукових досліджень О. Горошкіної, Т. Окуневич, М. Пентилюк, Л. Пироженко, О. Пометун та ін. доводять ефективність використання його з метою розвитку предметної компетентності з української мови учнів основної школи. Метод «Мікрофон» використовуємо як для перевірки навчального матеріалу, актуалізації опорних знань, умінь і навичок, так і для виконання завдань, що мають комунікативне спрямування: проаналізувати елементи комунікативної ситуації; дібрати мовні одиниці відповідно до стилю, типу і жанру мовлення; охарактеризувати стилістичні особливості мовного, мовленнєвого явища; продовжити речення, текст у визначеній комунікативній ситуації тощо.

Метод «Мікрофон» — один із видів колективного навчання. Учні мають можливість по черзі обстоювати свою позицію та аргументувати її. Педагог-предметник, уважно слухаючи, аналізує рівень засвоєння теми. Також педагог-предметник може висловити і свої міркування. Для ефективної організації навчання потрібно: окреслити чітко сформульоване запитання чи проблему; запропонувати групі предмет, що виконуватиме роль уявного мікрофона, який учні передаватимуть один одному по черзі; запропонувати учням говорити лаконічно й швидко, не більше 1-2 хвилини; говорити має тільки особа, у якій «символічний» мікрофон, відповіді не коментуються й не оцінюються, коли хтось висловлюється.

Кожний учень, маючи право висловити власну думку, повинен, на переконання О. Пометун, дотримуватися правил: «говорити має тільки той, у кого «символічний мікрофон», подані відомості не коментують і не оцінюють, коли хтось висловлюється, інші не мають права перебивати, щось говорити, викрикувати з місця [9 с. 142]». Під час реалізації означеного методу учні працюють з відкритими незакінченими реченнями: *Я привітаюся так..., Я дібрав таке слово..., Мені бу-*

ло цікаво..., Я хочу дізнатися..., Це рішення було прийняте тому, що..., Я зробив висновок... тощо.

Реалізація методу «Мозковий штурм» є ефективною дією вчителя-словесника на різних етапах уроку, проводиться з учнями індивідуально, у парах, у малих групах або цілим класом.

Мозковий штурм, що широко використовується для розв'язання конкретної проблеми, М. Пентилюк, Т. Окуневич називають розумовим штурмом, який призначено для ефективної перевірки рівня сформованості знань, швидкого, миттєвого вирішення конкретного запитання. [8]. Метод мозкового штурму спонукає учнів виявляти уяву та творчість, дає змогу їм вільно висловлювати власні думки. Мета мозкового штурму чи мозкової атаки в тому, щоб зібрати якомога більше ідей з проблеми від усіх учнів упродовж обмеженого часу. Після презентації проблеми та чіткого формулювання проблемного питання (його краще записати на дошці) учитель пропонує всім висловити ідеї, коментарі, навести фрази чи слова, пов'язані із заявленою проблематикою. Усі пропозиції записуються на дошці чи на великому аркуші паперу в порядку їх виголошення без зауважень, коментарів чи запитань. Усі учні заохочуються до висунування ідей. Учителеві варто особливо підтримувати й фіксувати креативні, нестандартні ідеї

Запровадження, описаних методів навчання з метою розвитку у здобувачів освіти предметної компетентності з української мови дасть можливість посилити мотивацію навчальної діяльності, інтерес до оволодіння новими знаннями, вміннями та практичного їх використання; сприятиме розвитку усного мовлення; формуватиме вміння формулювати, обґрунтовувати й висловлювати власну точку зору.

Подані матеріали не розкривають проблему повною мірою. Багато аспектів її потребують ретельної уваги з боку дослідників, а, можливо, і спеціальних досліджень.

Література

1. Біляев О.М. Лінгводидактика рідної мови: навчально-методичний посібник. К.: Генеза, 2005. 180 с.
2. Бондаренко Н. В. Методи навчання української мови крізь призму компетентнісного підходу. Дивослово. 2013. № 12. С. 2-8.
3. Бондаренко Н. В. Педагогічні технології. Гуманітарні технології: Конспект лекцій. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1994. С. 30-59.
4. Галаєвська Л. В. Методи активного навчання української мови в школі (на матеріалі синтаксису й пунктуації). *Українська мова та література в школі*. 2016. №6. С.16-21.
5. Галаєвська Л. В. Ситуаційні завдання у формуванні культури спілкування на уроках української мови в старшій школі. *Українська мова і література в школі*. 2011. №6. С. 22-28.
6. Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 7. С. 18-23.
7. Мамчур Л. І. Традиційні та інтерактивні методи формування комунікативної компетентності особистості. *Українська мова і література в школі*. 2021. №1. С. 8-14.
8. Пентилюк М., Окуневич Т. Сучасний урок української мови. Х. : Вид. група «Основа», 2007. 76 с.
9. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.метод. посіб. К. : А.С.К., 2004. 192 с.
10. Кучерук О. А. Концепція системи методів навчання мови в основній школі. *Українська мова і література в школі*. 2008. № 7-8. С. 10-16.